

БУЛАВІНА С. Є.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії
та історії держави і права
(Східноєвропейський
національний університет
імені Лесі Українки)

УДК 340:12: 37.091.33(477.82) «1921/1939» (09)

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ТОВАРИСТВ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОБУТНОСТІ НА ВОЛИНІ 1921-1939 РР.

У статті аналізуються історико-правові засади діяльності культурно-освітніх, громадських організацій та товариств міжвоєнного періоду. Висвітлюється питання щодо збереження національної самобутності на Волині 1921-1939 рр.

Ключові слова: культурно-освітні і громадські організації, товариства, звіти, архівні документи.

В статье анализируются историко-правовые основы деятельности культурно-образовательных, общественных организаций и обществ межвоенного периода. Освещается вопрос о сохранении национальной самобытности на Волини 1921-1939 гг.

Ключевые слова: культурно-образовательные и общественные организации, предприятия, отчеты, архивные документы.

The article deals with the analysis of a historical-legal platform of the activity of cultural-educational and public organizations and institutions that worked at the period between the wars. A special attention has been paid to the question of the preservation of national uniqueness of Volyn in 1921-1939.

Key words: cultural, educational and public organizations, institutions, reports, archive documents.

Вступ. Одним із пріоритетних напрямів діяльності культурно-освітніх організацій упродовж 1921-1939 років стало просвітництво, що ставило такі завдання: підвищення загальноосвітнього і культурного рівня українського населення, ліквідацію неписьменності, боротьбу за рідну школу, вивчення у ній української мови. Головними ж засобами для досягнення цієї мети були: бібліотечна справа, організація масових культурно-освітніх заходів, громадська періодика, видавнича діяльність, усна пропаганда, безпосередня участь в організації українських шкіл, а також більш радикальні заходи – організація акцій непокорі, протесту, шкільних плебісцитів тощо.

Постановка завдання. При цьому, якщо «Просвітою» були охоплені всі основні напрями масового просвітництва, то інші громадські організації, наслідуючи та підтримуючи її, здійснювали культурно-освітню працю під кутом своїх специфічних завдань, визначених статутними вимогами. Загалом же, на відміну від попередніх десятиліть, в діяльності культурно-освітніх організацій у ці роки відбуваються якісні зміни – ухил переносився на консолідацію та опертя на власні духовні сили нації для протистояння польському наступу, а в корекції змісту і завдань українського просвітництва – на самоосвіту і самовиховання.

Результати досліджень. Найкращих успіхів у цьому домоглася «Просвіта», яка вже до середини 20-х років мала бібліотеки й читальні не тільки в повітових осередках, але й майже в усіх сільських філіях. Фонд 54 ДАВО (оп. 1, спр.25, 41, 48, 61, 84, 118, 130, 132, 134 і ін.) дає можливість скласти достатньо повне уявлення про кількість книг у бібліотеках, їх тематику, читабельність, джерела надходження тощо. Так, у згадані роки всі філії Ковельської «Просвіти» мали 10 тис. книжок. Луцької – близько 7,5 тис. Бібліотека при Рівненській «Просвіті» нараховувала 9772 книжки і вважалася однією з найбільших в цій окрузі. Дещо меншими були книжкові фонди Володимирської, Острозької, Лубенської та Кременецької «Просвіт» – від 1200 до 2 тис. книг.

Складнішою була ситуація на селі. За підрахунками Б. Савчука за матеріалами ДАРО (ф.30, оп.18, спр.1276), пересічно на одну бібліотеку і читальню тут припадало 25-30 книжок. Проте в кожному повіті були десятки філій, які мали до 100 книжок. Так, у Кременецькому повіті бібліотеки в Почасві нараховували понад 600 книг, в Мізюринцях – 400, Бережцях – 300, а в Рівненському повіті села Межириччя та Карпилівка мали відповідно 360 та 280 книг. Усього ж тут на кінець 1927 року із сімдесяти активно діючих філій лише

дві не мали бібліотек [7].

В архівних документах зберігається багато свідчень про те, що повітові бібліотеки надавали постійну допомогу сільським філіям, передаючи їм безкоштовно або за доступну ціну частину книг. Діяльну участь в цьому процесі брала Львівська «Просвіта», книгозбірня якої нараховувала на той час до 17 тис. томів українських видань, що з'явилися за останні півстоліття. Про це свідчить документ під назвою «Рекомендована література товариства Львівської «Просвіти» для бібліотек Луцької повітової «Просвіти» та її філій», датований 1926 роком [14].

Проілюструємо це на конкретних прикладах просвітнянської діяльності головних культурно-освітніх організацій.

Як ми вже відзначали вище, населення Волині протягом багатьох десятиліть було позбавлене можливості навчатися рідною мовою, писати, читати і видавати українську книгу, голод на яку став особливо відчутним у міжвоєнний період.

Починаючи із середини 20-х років, посилюється тенденція щодо формування сільських бібліотек літературою з різних галузей знань. Селян особливо цікавили книжки суспільно-політичного характеру, література історичного змісту, а також практичного спрямування, зокрема сільського господарства: городництва, садівництва, бджільництва, тваринництва тощо.

З іншого боку, створення широкої мережі культурно-освітніх закладів давало можливість громадським організаціям перейти до реалізації важливої статутної вимоги – цілеспрямованої усної пропаганди, тематична спрямованість якої зумовлювалася суспільною злободенністю. Адже живе слово мало великий вплив на селянську масу, наближувало до неї інтелігенцію, згуртовувало різні групи українського населення, поглиблювало національну свідомість [15].

Серед масових заходів найбільш популярними і результативними, з точки зору загальнопросвітнянської ідеї, були Шевченківські свята (дні), які щорічно проводилися майже в усіх без винятку центральних і філійних осередках у першій половині березня. Щоб уникнути надмірної деталізації і повторень, наведемо лише один приклад.

Як згадують учасники тих подій, за наполяганням повітового старости в програму концерту, крім українського національного гімну «Ще не вмерла Україна», було включено і польський гімн «Єще Польска не згінела». Саме це викликало хвилю обурення більшості присутніх. На це і розраховувала поліція, яка ще до концерту оточила будинок театру. Вона увірвалася в театральний зал, побила близько тридцяти чоловік, в основному активістів розпущеної вже «Просвіти», близько 200 осіб було заарештовано, в тому числі й п'ять учнів гімназії, шість осіб судили, трьох з них ув'язнили. Ось такий, зовсім не святковий фінал завершив це свято [17].

До речі, проведення таких масових заходів завжди було під пильним контролем і з дозволу польської влади та поліції. Нерідко вони взагалі забороняли проведення таких заходів, як це було, наприклад, у 1926 році, коли «Просвіта» орієнтувала свої філії на масове відзначення 70-ї річниці від дня народження і 10-х роковин з дня смерті І.Франка, 60-річчя від дня народження М. Грушевського.

Подібно до «Просвіти», Волинське українське об'єднання також влаштувало масові заходи – свята на честь національних геніїв, визначних історичних діячів, свята весни і т. ін. Наприклад, традиційним завдяки ВУО стало святкування по всій Волині днів пам'яті Симона Петлюри. 28 травня 1934 року громадський комітет із представників усіх солідарних українських товариств воєводства («Рідна хата», Союз українок, Українська парламентська репрезентація, Товариство імені П.Могили, Луцьке Чеснохресне братство та ін.) організував таку акцію в Луцьку. Читалися лекції, реферати, виступали хоріві колективи та окремі відомі виконавці. Такі ж заходи відбулися в цей день у Володимирі-Волинському.

Складовою і найбільш цілеспрямованою частиною діяльності громадських культурно-освітніх організацій стала освітянська і шкільна справа [14].

Населення Волині, як і Полісся та Галичини, мало чи не найвищий рівень неписьменності в Європі. На початок 20-х років близько 80 відсотків українського населення тут було неписьменним. Тому з перших днів свого існування громадські організації просвітницького спрямування і, в першу чергу, «Просвіта» та «Рідна школа» розгорнули активну діяльність у цій царині.

Так, завдяки старанням «Просвіти» та її комісій з ліквідації неписьменності, вже до середини 20-х років на території Волинського воєводства діяли сотні курсів для неписьменних, які проводили вчителі, агрономи, службовці, священнослужителі, учні гімназій – всі, хто мав будь-які навички освітянської роботи і розумів справжню вагу цієї надзвичайно важливої для самозбереження нації справи.

З іншого боку, селянство розуміло значення курсів для неписьменних і чим могло підтримувало такий загальнонаціональний почин громадських товариств.

Реакція громадських організацій була адекватною. Не маючи можливості вивести цю справу на державний, офіційний рівень, з другої половини 20-х років вони перенесли таку роботу в гуртки і секції безпосередньо при первинних осередках «Просвіти», «Рідної школи», Союзу українок, молодіжної організації «Пласт» та ін. [12].

З перших кроків свого існування «Просвіта» Волині вела безкомпромісну боротьбу із шкільним інспекторатом за українську школу. Вже в 1920 році в одному із звернень до начальника відділу у справах національних товариств висловлювалася потреба поставити «на чолі української освіти на Волині освічену людину з українців». На зауваження «Просвіти» шкільна влада змушена була дати дозвіл окремим вчителям, які володіють українською мовою, проводити навчання в школах.

Такий дозвіл на право викладання для учительства історії української літератури, українського правопису і мови одержав і директор Луцької української гімназії І. Власовський, після того, як Луцька повітова «Просвіта» в травні 1920 року звернулася з відповідним проханням до департаменту Публічної освіти. Це дало можливість провести в 1921 році методичні курси для вчителів української мови, але вже у 1922 році їх було заборонено [7].

Досить гостро ставилося питання про стан української початкової та середньої школи на з'їзді представників культурно-освітніх організацій Волині, що проходив в Луцьку 8 червня 1922 року. Делегати з'їзду були єдині в тому, що «цілковитий розвал і систематичне нищення нижчої і середньої української школи в виключно наслідком свідомої антиукраїнської політики польської шкільної влади ... Свідоме, уперте, систематичне втручання в освітню справу урядових чиновників та випадкових людей (куратори, інспектори, поліція, ксьондзи, війти і ін.), заслплених польським шовінізмом, призводить до колонізації українського населення» [13].

З року в рік «Просвіта», «Рідна школа» та інші культурно-освітні організації нарощували свою діяльність у напрямі опіки над школою, викликаючи інтерес до неї серед усіх верств українського населення і примушуючи владні структури йти на певні поступки. Визнанням справедливості їх висновків щодо освітньо-національної політики адміністрації став з'їзд повітових старост, який відбувся 18-20 січня 1923 року в Луцьку. У виступах лубенського, любомльського, ковельського, рівненського і кременецького старост зазначалося, зокрема, що «занадто швидко розпочато закладання польських шкіл та колонізацію, а це дало зворотній до бажаного результат – створило поле для української агітації», і що «вплив українського вчителства позитивний ... спостерігається спротив із боку гмін впровадженню польських шкіл, навіть у тих гмінах, де є значний відсоток польської людності» [24].

Вирішуючи ті чи інші проблеми українського шкільництва, громадські організації постійно тримали в полі зору питання виховання шкільної молоді. Тут досить чітко простежується своєрідна взаємодія «Просвіти», «Рідної школи», з одного боку, і «Пласту», «Юнацького товариства», «Гартуц», – з іншого.

Значні зміни в характері освітньої діяльності культурно-освітніх організацій Волині настали із впровадженням закону про шкільництво від 31 липня 1924 року, відомого як «закон Грабського» [24]. Цей закон визначив організаційні засади шкільництва для національних меншин аж до кінця міжвоєнного двадцятиріччя. По суті, положення закону про мову навчання в школах, які мав розв'язати плебісцит серед батьків, діти яких відвідували школу, стали підставою для ліквідації мережі українських шкіл і забезпечення так званої «польськості». Саме це і мав на увазі ідеолог реформи С. Грабський, заявляючи: «Не постерунок поліції чи староство, не адміністрація, не влада чи військо, але сильний вплив польської культури забезпечить польськість» [26].

Шкільна акція польської влади – утраквізм (шкільна двомовність) – викликала серйозне незадоволення української громади, перш за все, в тій частині закону, де запроваджувався термін «руський», «русинський» щодо української мови. Це ще більше загострило українсько-польські відносини в справі українського шкільництва, та й не тільки.

Йшлося про всенародний опір українській колонізації. Так, у відозві правління товариства «Рідна школа» підкреслювалося, що «надійшла пора знову провести всенародну акцію, аби легальним шляхом повернути втрачені українські школи і здобути нові там, де для цього є законні підстави», а в резолюції від 24 грудня 1926 року товариство вимагало «ліквідації закону з дня 31 липня 1924 року про деякі постанови в справі шкільництва на східних окраїнах Польщі і мовного закону з того ж дня тих же властей, як незгідних з постановами міжнародних договорів і самої ж Польської Конституції» [24].

Конкретну програму дій, саме перед проведенням «шкільного плебісциту», розробила і почала втілювати в життя волинська «Просвіта». На позачерговому з'їзді в Луцьку 8 березня 1925 року.

Заклик «Просвіти» знайшов широкий відгук серед народу й інших громадських організацій. Але на перешкоді заповнення декларацій стало адміністративне свавілля. Так, у Луцьку шкільний інспектор відмовився приймати декларації від уповноважених сільськими громадами, вимагаючи, щоб кожен батько чи мати подавали їх особисто, що не було передбачено законом. Коли Луцька повітова «Просвіта» збрала 3547 декларацій на 5380 дітей щодо запровадження української мови навчання, шкільний інспектор відмовився їх реєструвати. Не були прийняті і 162 декларації жителів с. Дермань Острозького повіту, 251 декларація від представників 6 сіл Дубнівського повіту. Із тієї ж причини відмовились приймати декларації в Горохові, Кременці та Ковелі. Рада Ковельської «Просвіти» оцінила цей факт як «зневажання прав і навмисне зволікання справи» [7].

Незважаючи на всі перешкоди, за допомогою активістів і інструкторів «Просвіти», «Рідної школи», Союзу українок, «Пласту» люди заповнювали шкільні декларації, звертались з листами до влад-

них структур, друкували свої звернення на сторінках місцевої преси. Плебісцит 1925 року, як і наступні, не дав бажаних наслідків і фактично довершив знищення українського шкільництва. Коли не вдалося зберегти державну українську школу на Волині, на порядок денний громадських освітніх організацій постало питання розвитку приватного шкільництва. Їх осередки виступили не лише головними ініціаторами, а й організаторами цієї справи: вони збирали кошти, будували приміщення для шкіл, підбирали й утримували вчителів тощо. Освітня та культурно-мистецька діяльність добровільних громадських об'єднань українців Волині у 20-30-х роках XX століття була помітним явищем у національно-визвольних змаганнях за збереження, утвердження і самовизначення нації. Міцна ідейна платформа просвітянства, послідовна організаційна діяльність, ентузіазм у поєднанні з наполегливістю і систематичністю призвели до того, що ці осередки очолили національний культурний рух, надбанням якого стало створення певної соціально-культурної системи [19].

Висновки. З усього сказаного вище, можна зробити загальний підсумок про результативність та плідність діяльності суспільних організацій. Саме вони своєю напруженою працею сприяли пробудженню регіону від багатолітньої інтелектуальної сплячки, відродили властивий Волині дух освітянства, повернули волинських українців обличчям до культурної історії.

Список використаних джерел:

1. Uchwały Towarzystawa «Prosvita», – AAN, KPZU, RKT. – Sygn. 165.
2. Ziemia Wołyńska. – Lutzk, 1932. – 1 трав. – № 18.
3. Акты Польської Республіки за 1918–1920 гг. – Варшава, 1921.
4. Гайдай Л. Як народжувалась Луцька «Просвіта» // Волинь – 1998. – 25 черв.
5. Давидок Р. Історія виникнення і діяльність ВГО (1931–1939): Автореф. дис.... канд. іст. наук – Л., 1998.
6. Енциклопедія Українознавства // Словникова частина / Під ред. В. Кубійовича. – Париж; Нью-Йорк, 1955-1962.
7. З історії джерел Волинської «Просвіти» 7/ Нар. трибуна. – Луцьк, 1993. – 18 груд.
8. Коновець О. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX століття). – К., 1993.
9. Кучерепа М. Волинь у міжвоєнний період (192-1939).– Луцьк, 1994.
10. Левчанівська І. Луцька «Просвіта» // Нар. справа. – 1990.– Лют.
11. Настенко В. Жидичинська «Просвіта». Минуле й сучасне села // «Просвіта» на Волині: минуле і сучасне: 36. наук, ст., док. і матеріалів. – Луцьк, 2001. – С 130-141.
12. Понедельник Л. Діяльність Луцької «Просвіти» у 20-х роках (за матеріалами праці І. Власовського «10 літ Луцькій «Просвіті» (1918-1928): 36. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк, 1997, – Вип. 3. – С. 43-46.
13. Пономаренко С. З історії заснування Товариства «Просвіта» в Луцьку // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1997.–№3.–С. 110–113.
14. Пономаренко С. Культурно-освітні організації Волині. 1921-1939 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.–Л., 2001.
15. Просвіта: історія та сучасність (1868-1998). – К., 1998.
16. Савчук Б. Волинська «Просвіта». – Рівне, 1996.
17. Сведения о деятельности «Просвитель». – ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 2469.
18. Сведения о деятельности филиалов «Просвитель» за 1929 г.–ДАВО, ф. 54, оп. 1, спр. 404.
19. Свинчук А. Основні напрями культурно-освітньої політики польського уряду щодо Волині в 20-30-х роках XX ст. // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 2001. – №5 – С. 150-153.
20. Ткачук П. Політика уряду Польщі в галузі народної освіти на Волині 1919–1939 рр. // Волинь і Волин. зарубіжжя / Матеріали наук, конф.–Луцьк, 1994.– С. 150-155.
21. Українська радянська Енциклопедія: У 12 т. – К., 1983. – Вид. 2-ге – Т. 9.
22. Устав українського товариства «Луцкая поветовая «Просвіта» на Волині». – ДАВО, ф. 54, оп. 1, спр. 14.
23. Філіпович М. Боротьба політичних течій в Луцькій повітовій «Просвіті» (1918–1935 рр.): 36. навч.-метод. матеріалів та наук. ст. іст. ф-ту. – Вип. 5 – Луцьк, 2000. – С 117-122.
24. Філіпович М. Історіографія діяльності Луцької «Просвіти» у 20-30-х роках XX ст. // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. – Вип. 3: Іст. науки. – Луцьк, 2000. – С. 232-236.
25. Філіпович М. Організаційна мережа товариства «Просвіта» у Луцькому повіті (1918–1932 рр.) // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. – Вип. 1: Іст. науки. – Луцьк, 2000. – С. 63-69.
26. Філіпович М. Статутні документи Луцької повітової «Просвіти» // «Просвіта» на Волині: минуле і сучасне: 36. наук, ст., док. і матеріалів.–Луцьк, 2001. – С. 81-92.
27. Філіпович М. Українські школи та Луцька «Просвіта»: 36. навч.-метод. матеріалів та наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк, 1999. – Вип. 4. – С 113-120.

